

Георгій Почепцов

ТОТАЛІТАРНА ЛЮДИНА

Нариси тоталітарного символізму
і міфології

Переклад Ксенії Нечипуренко

ДУХ І ЛІТЕРА

Київ

2024

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

УДК 321.64:94(47+57)»19»

П653 **Георгій Почепцов**

Тоталітарна людина. Нариси тоталітарного символізму і міфології // Пер. Ксенії Нечипуренко./ К. ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. – 176 с.
ISBN 978-617-8262-68-6

Вперше видається український переклад книги «Тоталітарна людина» політичного публіциста, журналіста, філолога та дослідника комунікаційних технологій Георгія Почепцова. Книга була видана 30 років тому, але представлений в ній аналіз способів впливу на людей радянської пропагандистської машини сьогодні є як ніколи актуальний. Видання зацікавить тих, хто прагне, зробивши висновки з уроків ХХ століття, забезпечити свою свідомість у часи, коли різноманітні сили, від тоталітарних сект і авторитарних режимів до агресивних груп ідентичності та амбітних медіа-імперій, з новою силою перейшли в наступ аби отримати вирішальний вплив на мислення, почуття та дії кожного конкретного громадянина.

УДК321.64:94(47+57)»19»

ISBN 978-617-8262-68-6

© Почепцов Георгій
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2024

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ЗМІСТ

ВСТУП ДО ВИДАННЯ 2024 РОКУ	5
ПРОСТІР І ЧАС У ТОТАЛІТАРНІЙ СВІДОМОСТІ	7
Соціальний час важливіший за індивідуальний	13
Соціальний простір важливіший за індивідуальний	15
Стиснення простору й часу	17
Вербальна модель світу важливіша за реальний світ	18
Парадокси простору й часу в тоталітарній свідомості	27
<i>Приклади перетворення простору на час</i>	28
<i>Приклади перетворення часу на простір</i>	29
ВІЗУАЛЬНИЙ І ВЕРБАЛЬНИЙ	
ПРОСТІР ТОТАЛІТАРИЗМУ	36
АРХЕТИПИ ТОТАЛІТАРНОЇ СВІДОМОСТІ	52
<i>Жертва</i>	53
<i>Прачас</i>	53
<i>Сакральний простір</i>	54
<i>Шаманізм</i>	55
<i>Близнюки</i>	55
<i>Ініціації</i>	56
<i>Дуальна структура суспільства</i>	56
<i>Міфологічні моделі (вбивство брата)</i>	56
<i>Ритуали</i>	57
<i>«Гарний/поганий» простір</i>	57
SELF-MADE BOLSHEVIK MAN	67
АНОНІМІЗАЦІЯ В СТРУКТУРІ ТОТАЛІТАРНОЇ СВІДОМОСТІ	80
НЕЗНАННЯ СЕРЕД МЕХАНІЗМІВ ТОТАЛІТАРИЗМУ	93
КАТЕГОРІЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СВІДОМОСТІ	100
<i>«Я не дурень»</i>	115
<i>Характеристики</i>	116

<i>Дурень у різні історичні епохи</i>	116
<i>Дурень з позиції прогресу</i>	118
<i>Дурень і тоталітаризм</i>	119
МЕТАФОРИЧНИЙ ПРОСТІР ТОТАЛІТАРИЗМУ	121
ТОТАЛІТАРНИЙ ДИСКУРС	
ЯК ПОЗАСЛОВЕСНА КОМУНІКАЦІЯ	139
ТОТАЛІТАРНИЙ ТЕКСТ: ВІД ПЕРЕМОГ ДО ПОРАЗОК	151
1. <i>Усна, письмова і цитатна мови</i>	151
2. <i>Тоталітарний текст, нетоталітарний текст</i>	157
3. <i>Тоталітарний текст як елемент</i> <i>бюрократичної комунікації</i>	161
4. <i>Від перемог до поразок</i>	166
ПІДСУМКИ	
1. <i>Ієрархічне слово</i>	168
2. <i>Масове обговорення незмінного</i>	169
3. <i>Великий обсяг незмінного (цитатного) матеріалу</i>	170
4. <i>Розроблення невербальних дискурсів</i>	170
5. <i>Тематична прагматика</i>	171
6. <i>Системне управління процесами розуміння</i> <i>та породження текстів</i>	171
7. <i>Посилення «чужості» інших</i>	172

ВСТУП ДО ВИДАННЯ 2024 РОКУ

Будь-яка влада завжди є правильною, особливо тоталітарна, бо намагається знищити сумніви щодо вірності своїх дій. У неї є війська, тюрми, поліція, а у людей в якості захисту лише сумніви. При цьому людина відчувається самотньою, бо з протилежного боку ціла держава. Для неї залишили тільки один тип поведінки – мовчання, бо вона одна проти мільйонів. Цей тиск починає слабшати в періоди революцій, коли людина бачить, що вона не одна. Але це радше рідкісний випадок, який трапляється не часто, бо революцій багато не буває.

Тоталітарна людина зростає в системі монологу, яку створює пропаганда. Пропаганда стає захисником держави, а на боці людини нікого немає. Вона залишається сама проти системи. А самому бути важко. Психологи кажуть, що 67 відсотків людей гіпнабельні, 20 відсотків – абсолютно, вони нічим не можуть захиститися від впливу. Адже це вплив не одного дня, все життя людини проходить під сонцем впливу. Школи й університети, робота і відпочинок стають репродукторами, що транслюють пропаганду. Все це роблять не лише медіа, а й література і мистецтво, школи й університети.

Стенфордський тюремний експеримент продемонстрував, що людина легко стає жорстокою по відношенню до покірних в'язнів. Мабуть, те саме має місце і в пропаганді. Пропагандисти часто вірять в те, що роблять. А якщо й не вірять, це не зменшує силу їхнього впливу, бо всі інформаційні потоки розмовляють однією мовою. І це мова пропаганди.

Ми лягаємо спати, з мрією, що завтра все буде по-іншому. Але зазвичай цього не буває, завтра стає іншим у поодиноких випадках. Тоталітарне завтра частіше повторюється, ніж змінюється.

Але пропаганда не вічна. Штучне сонце, яке вона розхвалює, обов'язково змінюється на справжнє. Воно теж може обпалити, але все одно ми його любимо більше.

ПРОСТІР І ЧАС У ТОТАЛІТАРНІЙ СВІДОМОСТІ

Тоталітаризм, перебираючи на себе всі види рішень, пов'язаних з індивідумом, перетворює в результаті дорослу людину на маленьку дитину. Їй задають координати світу, їй тлумачать факти світу, наперед визначено як дозволені або заборонені майже всі дії. Перетворення дорослого на дитину і психологічні наслідки цього процесу добре описав Бруно Беттельгайм¹ у своїй книзі «Освітене серце»² на матеріалі гітлерівського концтабору. Ми, звичайно, розглядаємо іншу ситуацію. Але в одному вона принципово схожа: прямий і непрямий тиск влади заздалегідь зумовлював усі можливі варіанти поведінки індивіда. І за будь-які відхилення влада карала його. Це цілковито суперечить тим ідеям українського менталітету, які дослідники виводять із періоду козацтва, де значущість людської особистості, її свободи були основою існування³. Накладення тоталітаризму на ці параметри української ментальності й призвело до тих потужних викривлень душі, з якими Україна вийшла до періоду своєї незалежності⁴.

¹ Бруно Беттельгайм (нім. Bruno Bettelheim, 1903–1990) – австрійський, згодом американський психоаналітик-фрейдист, дослідник дитячої психології. У 1938–1939 роках був в'язнем концтаборів Дахау та Бухенвальд. – *Прим. наук. ред.*

² Беттельгейм Б. Просвещенное сердце // Человек. 1992. № 2–6.

³ Тут і далі – авторська позиція щодо меж застосування поняття «менталітет». В академічних традиціях до спроб аналізу «параметрів ментальності» певної нації чи народу ставляться загалом з обережністю. – *Прим. наук. ред.*

⁴ Шлемкевич М. Загублена українська людина. – Київ, 1992.

Простір-час тоталітаризму поділяється на нейтральний і сакральний. Стандартне життя протікає в рамках нейтрального простору-часу, що відчувається як незначуще, як сірі будні. Але в тих аспектах, де індивідуальне життя починає стикатися не просто із соціальним життям, а з життям держави, її апарату, на перше місце виходить символізація цього простору і часу. В радянську епоху час поділявся на «червоні дні календаря» та інші дні. Така символізація полегшує вироблення єдиних реакцій, у цьому разі – позитивних емоцій щодо держави.

Адже соціальне життя загалом є тим самим виробленням єдиних схем мислення та поведінки. І це цілком науковий спосіб, оскільки американська психологія в особі, наприклад, Джозефа Вольпе⁵ чи Дебори Філіпс⁶ намагається лікувати людську незадоволеність повторенням позитивних дій, відомих із минулого цієї людини. Тут також ідеться не просто про уніфіковані схеми, а про уніфіковані позитивні емоції щодо дій держави. Вироблення єдиної точки зору на світ супроводжує людину весь час. Соціальне життя любить і заохочує єдність позитивних і негативних реакцій.

«Червоний день календаря»⁷ як символізація простору-часу припускав відсутність роботи в цей день, похід на демонстрацію і парад, відповідне перетворення вулиць,

⁵ Джозеф Вольпе (*англ.* Joseph Wolpe, 1915–1997) – південно-африканський та американський психотерапевт. Відійшовши від психоаналізу, зробив значний внесок у розвиток біхевіоризму. Одна з його найвидатніших учениць, Дебора Філіпс, також стала прихильницею біхевіористичного підходу та написала декілька популярних праць із психології особистих стосунків та виховання. – *Прим. наук. ред.*

⁶ Phillips D. How to Give Your Child a Great Self-Image. New York, 1991.

⁷ «Червоними днями календаря» в СРСР називали головні державні свята (в календарях позначалися червоним кольором). Йшлося, насамперед, про 7 листопада (день початку «жовтневої революції») та 1 травня (свято «солідарності трудящих»). – *Прим. наук. ред.*

святковий одяг людей, квіти, повітряні кульки в руках у дітей.

Сакральним простором ставали центральні вулиці та площі біля пам'ятника Леніну. Споруджувалися трибуни, зійти на які могли тільки обрані з обраних – простір продовжував семіотично членуватися й далі. В особливо урочисті дні до демонстрації додавався військовий парад – символізація сили і могутності держави. Будь-який ворог держави буде знищений – такий сенс несли ці броньовані колони.

Прапори, квіти, святкове оздоблення вулиць позитивно маркували сакральний простір-час. Наявність кожного елемента була заздалегідь затверджена, як і будь-який текст на плакаті. Згадаймо, як після загального «потепління» часів «перебудови» владні органи все одно відчайдушно боролися з нетрадиційними гаслами чорнобильської тематики в Києві чи пізніше – з жовто-блакитним прапором у Львові.

Таке свято несе в собі потужні ритуальні функції, а ритуал передбачає колосальний ступінь повторюваності. Свято 1960 року мало бути схожим на свято 1959 року. Ритуальна дія замкнута на себе, вона не повинна нести нової інформації. Позитивні емоції генеруються виконанням ритуалу, а не його порушенням. Тут роль норми відносно завищена в порівнянні з іншими сферами людської поведінки.

Особливо сакральним місцем був прохід перед трибуною (в межах усього СРСР це був мавзолей у Москві). Не доходячи до цього місця, колони вирівнювали, «висмикували» непотрібні гасла. У Києві, пройшовши Хрещатиком, повернутися назад можна було тільки манівцями. Сакральне місце мало і свій єдиний напрямок. Сакральність загалом має подібну тенденцію – в ній можлива тільки одна вершина. Сталін у цій ієрархії був Леніним сьогодення.

Демонстранти несли портрети «класиків», але що цікавіше – вони несли портрети живих членів Політбюро. Завжди цікаво було дивитися, як людина з мавзолею або трибуни

вдивлялася у свій власний портрет. Зміна членів Політбюро змінювала набір портретів. Іноді зникнення портрета символізувало зникнення самої людини з цього особливого ареопагу. Так було, здається, з Кириленком⁸, чиї портрети на демонстрації зникли раніше офіційного повідомлення про виведення його з членів Політбюро.

«Червоний день календаря» передбачає зняття кордонів *privacy*, приватного життя. З одного боку, ти не керував своїм часом, оскільки в твої вільні години тобі пропонувалося перебувати на демонстрації. З іншого – це був день відвідування родичів і знайомих, день ходіння в гості. Отже, в цей час справді знімалися кордони, що закривали твій простір-час від стороннього погляду. Свято – це завжди колективне торжество, воно неминуче передбачає учасників. Тоталітарне ж свято ще ширше розсувало кордони, роблячи знайомими незнайомих людей. По-перше, святкова людина легше спілкується, а по-друге, учасники демонстрації могли побачити сакральні обличчя на власні очі, натхненно кричати «ура» у відповідь на помахування рукою портрета якщо не бога, то вже точно напівбога, який ожив на трибуні.

Візьмімо інший приклад: у дні радянських «виборів» сусіди, зустрічаючись, вітали одне одного зі святом. І далі йшов багатоканальний набір впливів. Прикрашені символікою виборчі дільниці – це працював зоровий канал. Весела музика з гучномовця – звуковий канал. Продаж дефіцитних продуктів – вмикався в роботу смаковий канал. Індивідуальна особистість «прострілювалася» в усіх площинах. І треба сказати, що вона не особливо опиралася цьому. Адже сірі будні так хотілося чимось розфарбувати. І якщо додати сюди дітей,

⁸ Йдеться про Андрія Кириленка (1906–1990), члена політбюро ЦК КПРС (1962–1982), секретаря ЦК КПРС (1966–1982), який опікувався радянським військово-промисловим комплексом та інфраструктурою. У 1982 році він був відправлений на пенсію внаслідок недіездатності, спричиненої стрімким прогресуванням деменції. – *Прим. наук. ред.*

ємо такі речі образно (Валерій Чалідзе¹⁷ взагалі вважав, що вся політична еліта Радянського Союзу – це ті, хто мислив образно, а не раціонально¹⁸) – парадоксальність подібних кліше не впадала в очі.

Образ «усього прогресивного людства» передбачає величезну кількість людей, а реально за ним могло стояти дуже мало. Оскільки світу за межами країни не можна було уникнути, його довелося сконструювати: і всі «братні» партії могли тепер моделювати зарубіжну дійсність у потрібному ракурсі. Без зовнішньої (навіть фіктивної) підтримки не можна було досягти гармонії внутрішньої. Тому в багатогодинні урочисті збори завжди впліталися виступи представників цього «прогресивного людства», причому значущість цих постатей різко зростала при перетині кордону. І якщо «там» ніхто про них не знав, то «тут» вони ставали першими серед перших, представниками тих, хто навіть не знав про таку їхню роль.

Спробуймо тепер сформулювати деякі правила, якими керується тоталітарна свідомість.

Соціальний час важливіший за індивідуальний

Тільки соціальний час держава визнає важливим і тільки він заслуговує на увагу. Держава винагороджує за позитивні зразки поведінки в соціальному часі, виносячи їх до іншої символічної площини (дошка пошани, ордени та медалі, різні види почесних грамот).

Зміна соціальних систем, яку ми спостерігали в 1990-ті роки, поєднувала разом цілком різні символічні часи. Подібне

¹⁷ Валерій Чалідзе (1938–2018) – радянський фізик і дисидент. Після 1972 року мешкав у США, де також займався видавничою та публіцистичною діяльністю. – *Прим. наук. ред.*

¹⁸ Чалідзе В. Право и образное мышление // Человек. 1990. № 3. С. 85–90.

АНОНІМІЗАЦІЯ В СТРУКТУРІ ТОТАЛІТАРНОЇ СВІДОМОСТІ

Категорія анонімізації, на перший погляд, не має явного характеру, але вона посідала важливе місце в систематиці тоталітаризму. Оскільки для тоталітаризму характерною була розбіжність між декларованим і реальним («сталінська» конституція, до речі, була цілком демократичною), цей проміжок і закривала категорія анонімізації.

Людина стикалася з прихованими механізмами всюди і постійно. Ухвалення рішень на будь-якому рівні від голови Ради міністрів до директора заводу, прийом на роботу, просування по службі – все це було приховано від розуміння, оскільки не мало явних і зрозумілих процедур того, як, коли і де це відбувається. Звідси виникала проблема «телефонного права» – не менш значущого, ніж право, зафіксоване в законах. І під час їхніх зіткнень «телефонне право» частіше виходило переможцем. Людина, якщо виходити з концепції Беттельгайма, була переведена в стан дитини²⁰². Вона отримувала готові рішення, ухвалені «дорослими». Це вони вирішували, кому стати дипломатом, кому – директором заводу тощо. Дитина психологічно і не претендує на участь у процесі вироблення такого рішення – не претендувала й пересічна людина. Їй залишалося право схвалити вибір, який вже зроблено. Дисиденти відрізнялися тим, що порушували цей ритуал. Вони, наприклад, протестували проти введення військ до Чехословаччини²⁰³,

²⁰² Беттельгейм Б. Просвещенное сердце.

²⁰³ 25 серпня 1968 року на Красній площі в Москві восьмеро радянських активістів провели демонстрацію проти збройної інтервенції СРСР і його сателітів до Чехословаччини. Цей виступ був не єдиний: радянську агресію публічно засудили, зокрема, й представники українського та кримськотатарського дисидентства – Петро Григоренко, Мустафа Джемілев, Леонід Плющ, Зорян Попадюк, а ветеран УПА Василь Макух у листопаді того ж року на знак протесту

тоді як усі або мовчали (що теж є дозволеною реакцією), або схвалювали.

Для опису цієї ситуації я впроваджую категорію анонізації, щоби певною мірою раціоналізувати світовідчуття тоталітарної людини в такому аспекті. Анонізація в цьому плані – гіпотетична конструкція, але вона виразно описує процеси, що відбувалися, з погляду людини. Це не точка зору, наприклад, члена Політбюро, який може почати згадувати, як і хто ухвалював рішення про введення військ до Афганістану. Це точка зору людини з вулиці, яку постійно ставили перед фактом і якій до того ж заздалегідь видавали й реакцію на цей факт. У разі його позитивності – схвалення, у разі його негативності – на кшталт ситуації із Солженіциним або Пастернаком²⁰⁴ – негативна. «Я постарався не прийти на збори, сказав, що захворів», – пише Каверін. Тобто вчинком є навіть невисування або невисловлення протилежної точки зору. Анонізація – конструкт, здатний пояснити деякі процеси, пов'язані з тоталітарною ментальністю. Схожим чином характеризує лицарську ідею для низки авторів Йоган Гейзінга²⁰⁵: «Фікція лицарськості потрібна була як коректив того незбагненного, що несла в собі їхня епоха. Обрана ними форма була єдиною, за допомогою якої вони здатні були досягати спостережувані ними події»²⁰⁶.

Ситуація в сприйнятті країни остаточно заплутувалася дублюванням багатьох ланок управління: ЦК/Радмін²⁰⁷, проти дій Кремля здійснив акт самоспалення на київському Хрещатику. – *Прим. наук. ред.*

²⁰⁴ Очевидно, йдеться про кампанії цькування Бориса Пастернака та Олександра Солженіцина після присудження їм Нобелівської премії з літератури (відповідно в 1958 та 1970 роках). – *Прим. наук. ред.*

²⁰⁵ Йоган Гейзінга (нід. Johan Huizinga, 1872–1945) – нідерландський медієвіст, історик культури. – *Прим. наук. ред.*

²⁰⁶ Хейзінга Й. Осень Средневековья. Москва, 1988. С. 72.

²⁰⁷ Радмін – Рада міністрів. Тут йдеться про функціонування паралельних компартійних та державних структур у центрі й на місцях. – *Прим. наук. ред.*

в пам'яті. Якщо в усіх були капелюхи, то в Хрущова – «пиріжок»²¹³, Громико носив вушанку з цигейки, а Лук'янов²¹⁴ хизувався «демократичною» кепкою. Сталін мав кашкет і вуса. І це єдина відмінність. Ще, щоправда, була проблема зросту. Втім, Сталін підставляв лавочку, стоячи на трибуні Мавзолею.

Анонімність реалізувалася і в потужній тенденції до уніфікації. Реально це було економічним результатом, але психологічно уніфікація ще більше посилювала анонімізацію. Вулиці, будинки, пам'ятники Леніну – все мало однаковий характер, і навіть назви були тими самими. Кінокомедія «З легкою парою!»²¹⁵ обіграла цю однаковість – єдині будинки, меблі, планування від Москви й до Камчатки.

Анонімізація одягу досягалася постійною боротьбою зі «стилягами». Ще 1927 року Маяковський підняв цей стяг боротьби:

Чув, –
що Вас Молчанов кинув,
ніби
він
зробив це,
бачачи,
що у вас
під осінь
немає
«витонченого» жакета...

(«Лист до коханої Молчанова, яку він кинув»)

Скільки критичних стріл було випущено з цього приводу – сьогодні не злічити. Все заради того, щоб не дати проявитися

²¹³ Різновид хутряної шапки. – *Прим. наук. ред.*

²¹⁴ Анатолій Лук'янов (1930–2019) – радянський та російський посадовець, компартійний функціонер, останній голова Верховної ради СРСР (1990–1991). – *Прим. наук. ред.*

²¹⁵ «Іронія долі, або З легкою парою!» (1976) – радянська комедійна мелодрама на новорічну тематику режисера Ельдара Рязанова. – *Прим. наук. ред.*

1938, № 3: «Знатний машиніст, депутат Верховної Ради СРСР Д. В. Шматков веде великоваговий склад. Товарний поїзд у дорозі. Д. В. Шматков розмовляє із залізничниками».

1938, № 10: «Підготовка до весняної сівби в колгоспі ім. Г. Димитрова Кам'янець-Подільської області²⁶⁶. Депутат Верховної Ради СРСР К. Нездименко перевіряє якість ремонту сільськогосподарського інвентаря. <...> Польовий стан тракторної бригади. Колгоспниця готує їжу».

1938, № 52: «Загальний вигляд села Новопасівки Бердянського району Дніпропетровської області. Колгоспники зустрічають Героя Радянського Союзу П. Д. Осипенка».

1938, № 110: «Дар'я Іванівна Гризодубова – бабуся героїчної льотчиці Валентини Гризодубової²⁶⁷».

Усі інші можуть отримати свою ідентифікацію тільки у відриві від героя або ЧП. Усі три простори, де мешкають наші дійові особи, можна уявити таким чином:

простір смерті, звідки виходить ворог;
простір життя, звідки з'являються герої;
простір ЖВЖ, куди потрапляють герої та ЧП.

Ми бачимо, що ЧП не може перетнутися з ворогом, хоча той цього і прагне. Найважливіше для ворога – це смерть ЧП, секрети – це для відводу очей. Згадаймо останню справу сталінської епохи – «справу лікарів»²⁶⁸, чие «вороже око» було спрямоване саме на ЧП.

²⁶⁶ З 1954 року – Хмельницька область. – Прим. наук. ред.

²⁶⁷ Валентина Гризодубова (1909–1993) – радянська льотчиця цивільної та військової авіації, рекордсменка, перша жінка, удостоєна звання Героя Радянського Союзу. – *Прим. наук. ред.*

²⁶⁸ Сфальсифікована сталінськими каральними органами в 1952 – на початку 1953 року справа групи відомих радянських медиків, переважно євреїв, яких звинувачували в змові з метою вбивства керівників більшовицької партії за завданням американської розвідки та «шпигунської сіоністської організації» «Джойнт». Розгортання справи супроводжувала хвиля антисемітських публікацій у радянській пресі. – *Прим. наук. ред.*

ТОТАЛІТАРНИЙ ДИСКУРС ЯК ПОЗАСЛОВЕСНА КОМУНІКАЦІЯ

Тоталітаризм шукав і знаходив себе не в тексті – текст був його вторинною сутністю, потрібною лише настільки, наскільки йому варто було повторювати досвід інших держав. Свої ідеальні конструкції тоталітаризм бачив у позасловесних дискурсах. Він найякісніше втілювався у фізкультурному параді, демонстрації трудящих, військовому параді. Це все сфери, де роль індивіда гранично занижена, водночас максимально завищена роль керівного осередку. Звідси любов тоталітаризму до армії. Армія була цікава не лише як силова структура, а й як таке об'єднання, де базисним постулатом є різко обмежена роль слів. Згадаймо це принципове звуження вербального потоку, що заведене в армії: мова команд замість мовленнєвого розмаїття, потужний ступінь підпорядкованості не дає права голосу нижчим, заборона на колективні скарги тощо. Тоталітаризм різко обмежив сфери застосування слова.

З чим пов'язана така нелюбов? Тут слід розмежувати два аспекти. В тоталітаризму була нелюбов до усного слова як елемента індивідуальної поведінки – і водночас любов до слова письмового як колективного зразка поведінки. Тоталітаризм знищував, розчавлював саме усну стихію, оскільки був противником несанкціонованої індивідуальної поведінки. Він принципово знищував сфери автономної поведінки, звертаючи тимчасом особливу увагу на боротьбу з індивідуальним словом. Можна навести такі приклади:

– знищення документів із домашніх архівів як індивідуальної пам'яті в роки репресій, відзначене в мемуарах Веніаміна Каверіна,

– перенесення повідомлень з усної та письмової сфери просто в пам'ять, як це сталося з листом Бухаріна, що